

O leksiki s slovarsko-slovničnega vidika v smislu 'od besede do slovarja'

(Branka Tafra: *Od riječi do rječnika*, Zagreb 2005)

Andreja Žele

IZVLEČEK: Monografija priznane hrvaške jezikoslovke in predvsem pa izkušene leksikografinje Branke Tafra obsega dvajset avtoričinih razprav iz zadnjih desetih let. Že v kratkem nagovoru na platnicah knjige avtorica poudarja, da monografija obravnava besedo predvsem s slovničnega in leksikološko-leksikografskega vidika, kar omogoča čimbolj celostno slovnično in pomensko predstavitev besed oz. leksemov v slovarjih.

Grammatical and Lexicographic Aspects of Vocabulary in the Sense of "from Lexeme to Lexicon"

(Branka Tafra: *Od riječi do rječnika* (From Lexeme to Lexicon), Zagreb 2005)

ABSTRACT: This monograph by Branka Tafra, a recognized Croatian linguist and experienced lexicographer, comprises twenty of her articles from past decades. In a short note on the cover itself, the author emphasizes that this volume deals with words primarily from the grammatical and lexicological/lexicographic point of view, making possible the most comprehensive grammatical and semantic presentation of words, or lexemes, in dictionaries.

Monografija priznane hrvaške jezikoslovke in predvsem izkušene leksikografinje Branke Tafra obsega dvajset avtoričinih razprav iz zadnjih desetih let (naslovi in podrobnejši bibliografski podatki o teh razpravah so navedeni v začetnem vsebinskem kazalu (7) in še prav na koncu v posebnem popisu bibliografskih podatkov samo za teh dvajset vključenih razprav (317–318)). Že v kratkem nagovoru na platnicah knjige avtorica poudarja, da monografija obravnava besedo predvsem s slovničnega in leksikološko-leksikografskega vidika, kar omogoča čimbolj celostno slovnično in pomensko predstavitev besed oz. leksemov v slovarjih.

Pred seboj imamo še eno potrditev logične in samoumevne vzajemne soodvisnosti in prepletenosti slovnice in slovarja (t. i. teorija integralnega opisa jezika po Ju. Apresjanu) – razprave z vidika praktične leksikološko-leksikografske obdelave dajejo primere in hkrati predloge za slovaropisno obravnavo posameznih slovničnih in pomenskih kategorij kot so npr. spol, oseba, števnost pa enako- oz. blizupomenke

v okvirih sinonimije in blizu- oz. enakozvočnice v okvirih paro- in homonimije, pa razmerje med polisemijo in homonimijo.

V obravnavi posameznih možnih slovarskih rešitev so vzporedno ob posameznih primerih (vsaj posredno) ovrednoteni konkretni slovarji, predvsem hrvaški. Zelo pozitivno je s posameznimi primeri slovarskih rešitev ovrednoten Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ). Sicer pa se avtorica pri opredelitvah in še zlasti pri utemeljitvah sklicuje tudi na mednarodno priznane jezikoslovne in leksikološke avtoritete kot so npr. Ju. D. Apresjan, J. Filipec, F. Čermák, I. A. Mel'čuk, L. Zgusta, A. A. Zaliznjak, A. Wierzbicka. Našteti avtorji so vsi razvijali in dopolnjevali teorijo semantičnih prototipov (to so neke vrste pomenski primitivi) in vzporedno s to še teorijo leksikografskih tipov.

Glavna opozorila in napotki, koristni za slovaropisno delo

Na osnovi problemsko-kritičnega pregleda aktualnih hrvaških razlagalnih slovarjev (prim. V. Anić, Rječnik hrvatskoga jezika (Zg. 1991, 1994, 1998, 2003) in Rječnik hrvatkoga jezika LZ–ŠK /Leksikografski zavod–Školska knjiga/, ur. J. Šonje, Zg. 2000) avtorica opozarja na najpogostejše napake in pomanjkljivosti:

1 Leksikografija je v primerjavi z drugim jezikoslovjem praviloma počasnejša pri sprejemanju novih jezikoslovnih spoznanj in zato posledično konservativnejša. In če je slovnica postavlja splošna pravila in sploh išče splošnoveljavnije/posplošene jeziko(slo)vne zakonitosti, pa mora slovar beležiti vse posebnosti in odmike od sistemsko že vključenih in določenih jezikovnih sestavin. In čeprav je zaželeno leksikografovsko dobro in široko jezikoslovno znanje in je pri izdelavi geselskega članka hkrati skoraj nepogrešljiv tudi njegov jezikovni čut, morajo biti pred začetkom redakcijskega dela dovolj trdno teoretično postavljena leksikološko-leksikografska merila za vse faze izdelave slovarja – slovar mora namreč kot rezultat navadno skupinskega dela delovati kot homogena celota.

V procesu slovaropisnega dela leksikografa lahko zavaja prevelika subjektivizacija nekaterih meril – tako lahko s preskopim okvalificiranjem in razlaganjem leksemov naslovnika oz. uporabnika slovarja precenjuje, po drugi strani pa si zaradi pomanjkanja gradivnih zgledeov lahko pri redakciji geselskega članka vzame prevelike jeziko(slo)vne kompetence; oboje sta leksikografski napaki.

V okviru običajne informativno-normativne vloge slovarja, naj bo absolutno težišče na informativnosti (tako pomenski kot slovnični), medtem ko se lahko normativnost z vzporednimi dogovori postopoma uresničuje.

1.1 Z vidika kakršnih koli odmkov od jeziko(slo)vne sistema lahko govorimo tudi o manjsistemskih oz. nesistemskih besednih vrstah – po B. Tafri so to »nepravilnici« (67) oz. slovenjeno lahko tudi 'nepravilnice' npr. tipa nesklonljivih pridevnikov, ki so zaradi prilastkovne in povedkovodoločilne vloge (kljub oblikoslovnim pomanjkljivostim) po načelu, da ustaljene skladenjskopomenske kategorialne lastnosti lahko postanejo kategorialne pomenske sestavine besednih vrst, pridevniške besede; po merilu skladenjskopomenskih vlog oz. lastnosti lahko števniki sodijo enkrat med pridevniške besede, drugič med samostalniške ali pa med prislove.

2 Jezikovna in izvenjezikovna stvarnost

2.1 Ločevanje jezikovne in izvenjezikovne stvarnosti se lepo odraža v ločevanju naravnega in slovnicičnega spola (v hrv. spol : rod), oseba v denotativnem pomenu nasproti osebi kot slovnicični (glagolski) kategoriji (v hrv. oseba : lice).

Slovar ima po mnenju avtorice nedvomno lepo možnost jasno ločevati slovnicični spol kot vrsto sklanjatve od naravnega spola. Ugotavlja tudi, da niti v enem jeziku motiviranost slovnicičnega spola z naravnim spolom ni popolna, tako npr. mlada moška ali ženska bitja lahko imajo vse tri slovnicične spole, npr. *fant, dekle, fante*, nasproti pa slovnicični spol pri *dete* lahko pomeni dečka ali deklico ipd. Posebna skupina, ki ne izraža soodvisnosti naravnega in slovnicičnega spola, so čustvenostno zaznamovana poimenovanja tipa *baraba, jetika, barbika* ipd. Primeri kot množinska *ta skripta* (v stranskih sklonih oblike srednjega ali ženskega spola) in edninski *ta vodja* (v stranskih sklonih oblike moškega ali ženskega spola) dokazujejo, da osnovna oblika ne izraža nujno vse možne v konkretni izraz vključene slovnicične spole.

2.2 Prepogosto je premalo uzaveščeno ločevanje med slovnicično kategorijo števila in pomensko kategorijo števnosti od izvenjezikovne zmožnosti štetja predmetnosti.

Poleg glede na številskost oz. na oblikoslovno zmožnost pregibanja po številih že ločevanih samoedninskih in samomnožinskih besed (singularia tantum in pluralia tantum) tipa *kdo, vrata* je treba dodatno slovarsko označiti besede, ki se navadno najpogosteje uporabljajo v množini, npr. *agrumi, arašidi, barvice, bezgavke*. Posebnost glede na števnost so v smislu količine neštevna skupinska, pojmovna in snovna imena tipa *listje, grmovje, gospoda, lepota, moka*, kjer se z ločilnimi števnikami izraža različnost štetega. Pri razmerju slovnicična raba nasproti pomenska raba imajo *vrata* slovnicično množino in pomensko ednino, *listje* pa ima slovnicično ednino in pomensko množino ipd. S pomensko-slovnicičnega vidika so uzaveščena tudi razmerja *list : listi : listje*, namreč zelo redko so slovnicične kategorije tudi leksikalno izražene, npr. *jaz : mi, človek : ljudje*.

Slovarnik tudi mora ločevati med npr. *dvoji čevlji* in *dvoje čevljev, dvojna vrata* in *dvoje vrat, dvoje hlače* in *dvoje nogavice, dvoji ljudje* ipd.

Pomensko je *dva* je kvantifikator, *oba* pa je kvantifikator in totalizator obenem, in še *dva moža* (nepoznano) in *oba moža* (poznano).

2.3 V okviru leksemske enote bi se morale z zgledi izraziti vse slovnicične spremembe oz. odstopanja, npr. pri glagolskih geslih možnost tretjeosebne rabe, npr. *iti, padati* v *Dež gre/pada*, pomenske razlike pri uporabi morfema *se*, npr. v *On smuča : On se smuča*, vezljivostne spremembe tipa *Vrnil se je : Vrnil se je proti večeru : Vrnil se je domov : Vrnil se je na stari dom* ipd., slovarsko je skoraj nujno, da so produktivna predponka obrazila obravnavana kot samostojne slovarske iztočnice.

Avtorica ugotavlja, da se skladno s tradicionalnim slovaropisjem še vedno daje prednost enobesednim leksikalnim enotam.

3 Treba je slovarsko ločevati opisne/kakovostne pridevnike od razmernih/vrstnih pridevnikov tudi kot dva ločena tipa pridevniških iztočnic, tudi v slovenščini

je npr. problemsko izpostavljeno predvsem razmerje med pridevniškima obraziloma *-(e)n* : *-ni* za primere *zračen prostor* : *zračni tok*.

4 Pri sestavljanju slovarskega geslovnika se vedno znova pojavlja eno temeljnih vprašanj, in sicer katere so tiste pomensko-slovnicične postavke, ki odločajo o leksimski polisemiji in o njenem razpadu na več samostojnih leksemov in še o možni leksikalizaciji ali konverziji.

4.1 Leksikalna večpomenskost lahko povzroči tudi slovnicično večpomenskost, npr. ko se sicer števena beseda v določenem pomenu lahko samomnožinsko uporablja, prim. *lisice, okovi* (nasproti *vile/vila* v SSKJ); v SSKJ ni npr. opozorjeno na razmerje *skok* : *skoki*; za hrvaščino avtorica navaja slovnicično-pomensko razmerje števnosti *izbor* : *izbori* 'volitve', ki zahteva dve slovarski izročnici.

4.2 Pomembno je ločevati polisemijo od konverzije – pri konverziji gre za nastanek nove besede oz. leksema, in ne zgolj za širjenje polisemije. Avtorica še posebej eksplicitno pohvali rešitev SSKJ-ja, ki *jaz mene* in *jaz, jaza* pomensko-slovnicično ločuje kot samostojni gesli. Precej jezikoslovcev konverzijo obravnava kot možen način nastajanja homonimije, vendar sta konverzija in homonim zlasti istopisnici, ker že en skupni sem med konverzijo in njenim izhodiščnim leksemom preprečuje njuno homonimno razmerje. Proces, ki vodi k novemu slovarskemu geslu kot novi leksemski enoti, gre v smeri degramatikalizacija > leksikalizacija > konverzija (117).

4.3 Širjenje polisemizacije je, ko se novo predmetnost ali pojavnost poimenuje z že obstoječo in rabljeno besedo oz. izrazom; s preširoko polisemizacijo se v naslednji stopnji nekateri pomeni začnejo osamosvajati, tj. nastopi depolisemizacija in hkrati z njo možnost nove homonimizacije, kar lahko poenostavimo s smerjo poteka razširjena polisemizacija > depolisemizacija > homonimizacija; vedno pa med polisemijo in homonimijo ostaja precej nerešenih vmesnih primerov, saj se medleksemski odnosi nenehno bolj ali manj spreminjajo.

S širjenjem polisemizacije moramo omeniti tudi izraze, ki so zaradi prepogoste in posledično napačne uporabe pomensko izrabljani, zaradi tega tudi pomensko izpraznjeni – Tafra jih označuje kot »izrabljenice« (203), kot slovensko ustreznico pa uporabljam izraz *razpomenke*. Pogoste t. i. razpomenke so internacionalizmi kot *kvaliteta* (ki se navadno napačno uporablja samo za označevanje pozitivnih lastnosti), *material*, *problem*, *sektor*, *relativno*, *absolutno*, *definitivno* ipd.

4.4 Z vidika sinonimije v jeziku prevladujejo t. i. lažni sinonimi, kajti absolutna pomenska identičnost (z istim denotatom) je redka, več je t. i. velike podobnosti »smislov«, ki jo avtorica označuje z »blizusinonimijo«, podobnopomenke pa se uvrščajo v »similisemijo«. Pri prepoznavanju sinonimije velja nekaj temeljnih meril – 1) sinonimi so lahko samo izrazi znotraj istih besednih vrst, kar jim med drugim omogoča zamenljivost v vseh sobesedilih, 2) o sinonimiji lahko govorimo samo v okvirih istega jezika, 3) sinonimija je vprašljiva tudi med izrazi iz različnih socialnih in funkcijskih zvrsti, 4) pri ugotavljanju sinonimije se ne sme mešati diahronih in sinhronih izhodišč; iz naštetega avtorica povzema, da prostorska in časovna razslojenost leksike zožuje oz. manjša sinonimijske /z/možnosti, medtem ko stilska razslojenost v standardnem jeziku ne bi smela ovirati sinonimnih razmerij.

V nadaljevanju avtorica po M. Samardžiji povzema merila za blizupomenke – označuje jih kot sinonime, ki so omejeno zamenljivi samo v določenih sobesedilih, ki imajo lahko različno široko pomenskost in ki lahko pripadajo različnim socialno-funkcijskim zvrstem jezika. O blizupomenskosti oz. paronimiji lahko govorimo pri istokorenskih besedah, iz iste besedotvorne družine, ki pa se kot pomenske različice ravno toliko ločujejo, da so v istem sobesedilu nezamenljive.

Paronimi so vse pre pogosto vzrok normativno napačne rabe, ki izhaja iz nepoznavanja besedotvorne teorije, tj. iz nepoznavanja osnovnih besedotvornih tipov in besedotvornih pomenov. Paronimi so še posebej pogosti pri prevzetih istokorenskih in blizu- oz. podobnozvočnih leksemih.

4.5 Z izraznega vidika imamo tudi podobnozvočnice, ki zaradi podobnega izgovora in različnega pomena delujejo kot t. i. lažni prijatelji, npr. beseda 'pozor' v slovanskih jezikih.

5 Težko je, in verjetno bo z vedno večjo determinologizacijo še težje, razmejiti splošnouporabljano oz. tudi splošnosporazumevalno leksiko od terminologiziranega strokovnega izrazja.

5.1 Zaradi pomanjkanja različnih slovarjev se izkrivlja prava oz. dejanska podoba današnje leksike – navadno se ne ločuje natančno, kateri leksemi so novotvorbe in kateri leksemi so po daljšem času samo ponovno oživel v rabi.

Terminološke opombe s težnjo za natančnejše in jasnejše slovarske oznake

Avtorica opozarja na poimenovalne različice, ki navadno niso povsem enakovredne in zato je pomembna njihova čimbolj natančna oz. enoumna uporaba – med najosnovnejšimi poimenovanji so zagotovo beseda, leksem in leksemska enota; avtorici je med naštetimi izrazi najsplošnejša in zato tudi najbolj nevtralna leksemska enota.

Izraz etimon avtorica uporablja kot 'osnovni in hkrati izvorni pomen leksema'. Izraz entiteta je po avtorici jeziko(slo)vna oznaka za pomensko-izrazno razmerje do predmetnosti oz. pojavnosti.

Avtorica opozarja na terminološki razločevalni opredelitvi pri ločevanju naravnega in slovnicega spola (v hrv. spol : rod) in osebe v denotativnem pomenu nasproti osebi kot slovnicih (glagolski) kategoriji (v hrv. oseba : lice).

Iz celotnega dela veje sporočilo, da slovaropisna vpetost med sistemom in aktualno rabo potrebuje ustvarjalno leksikološko delo, pri katerem je za leksikografa najlepša nagrada in zadostitev, da najde čimbolj optimalne odgovore oz. rešitve za sprotna leksikološka in leksikografska vprašanja.

Andreja Žele
Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU
Novi trg 2, 1000 Ljubljana
andreja@zrc-sazu.si